

Wat leeft scheurt

Een vergelijking tussen de kerkscheuringen van 1926 en 1944

Ze hebben de naam scheurmakers te zijn. Niet zozeer protestanten, maar specifiek de calvinisten, of nog preciezer: de gereformeerden. Gereformeerden zijn scheurmakers. Het door W. Aalders geredigeerde *Tien keer gereformeerd* uit 1973 lijkt deze volkswaarheid te bevestigen en anders doen de romans van Maarten 't Hart dat wel. Maar wat is hier feit en wat fictie? Het lijkt me goed om ons dit eerst even af te vragen, nu ik de kerkscheuringen van 1926 en 1944 met elkaar vergelijk. Hoeveel scheuringen zijn er eigenlijk geweest in de twintigste eeuw? Lokale afscheidingen uitgezonderd waren dat er een stuk of zes. Daar staan een viertal verenigingen van gereformeerde kerkgenootschappen tegenover. Dat valt dus wel mee en vergeleken bij het Nederlandse socialisme en het Nederlandse liberalisme komen de gereformeerden er niet veel slechter of beter af als het om scheuren gaat. Scheurmakers is zelfs een woord dat vooral voorkwam in het communistische dagblad *De Waarheid*. Waarom hebben gereformeerden dan toch de naam scheurmakers te zijn? Daar zijn denk ik grofweg twee redenen voor. De eerste is dat alle scheuringen altijd menselijk, al te menselijk zijn, maar dat scheuren in de naam van God juist vanwege dit al te menselijke karakter potsierlijk is; de hele idee van een God verdraagt zich voor de omstanders niet met het conflict en de vervreemding die elke kerkscheuring nu eenmaal eigen zijn. De andere reden zijn de twee kerkscheuringen van 1926 en 1944 waar ik het over heb. De scheuringen in bevindelijk gereformeerd Nederland ontging de meeste Nederlanders, omdat deze gereformeerden veel minder op de samenleving waren gericht dan de Gereformeerde Kerken in Nederland, het kerkverband dat Geelkerken en Schilder afzette voor aller oog.

De kwestie-Geelkerken en de Vrijmaking hebben dus de nationale beeldvorming van kerkscheuringen bepaald. Maar de geschiedenis spreekt hier een duchtig woordje mee. De Afscheiding van 1834 en de Doleantie van 1886 vormen het brongebied van de Gereformeerde Kerken en de namen van de beide met deze scheuringen verbonden voormannen, Hendrik de Cock en Abraham Kuyper, hadden dit kerkgenootschap van meet af aan een associatie met scheuring opgeleverd. Niet de Vereniging van de afgescheidenen in 1869, of die van afgescheidenen en dolerenden in 1892 is het symbool geworden van de gereformeerden, maar De Cocks scheldkanonnades en de paneelzagerij van de kuyperianen in de Nieuwe Kerk. Deze liberale protestantse beeldvorming heeft de Gereformeerde Kerken zwaar gestempeld – en het Samen-op-Weg-proces richting de Protestantse Kerk in Nederland kan niet los worden gezien van het verlangen van dit beeld verlost te worden.

Net zoals het beeld van de gereformeerden als scheurmakers gechargeerd is, zo is ook het tegenbeeld overtrokken, dat van het gesloten gereformeerde bolwerk.

Natuurlijk, de kuyperianen vormden vergeleken bij de hervormden een tamelijk hechte groep, maar ook in de parade der mannenbroeders liepen er velen uit de pas. Zoals de Gereformeerde Gemeenten in het interbellum sterk groeiden door een stille uitstroom uit de Hervormde Kerk, zo groeide de Christelijke Gereformeerde Kerk in dezelfde periode door een stille uittocht uit de Gereformeerde Kerken. Zoals de ARP in het interbellum te worstelen had met de aantrekkingskracht van geestverwante partijen ter linker en ter rechterzijde – ze verloor soms een kwart van haar Kamerzetels aan christelijke splinterpartijen – , zo moesten ook de Gereformeerde Kerken voortdurend bedacht zijn op het weglekken van leden naar andere gereformeerde kerkgenootschappen of naar wat toen nog als sekten werd aangeduid. Ze wonnen geen leden en verloren er vele. Dat predikanten aanhoudend brochures en kerkbodeartikelen schreven tegen de darbisten, de Oxford beweging, Johannes de Heer en wat dies meer zij, kwam voort uit zorg over een reële bedreiging.

Tweemaal heeft deze zorg in de Gereformeerde Kerken tot een scheuring geleid. Wanneer we het sluipende ledenverlies naar links en naar rechts als regel ons in het achterhoofd houden, dan is het duidelijk dat in 1926 en in 1944 iets afwijkends aan de hand was. Het ging toen niet om min of meer anonieme gemeentelieden die niet spoorden met wat gangbaar was, maar om twee personen, ik mag wel zeggen twee persoonlijkheden, Jan Geelkerken en Klaas Schilder. Zonder Geelkerken had het HV niet bestaan en zonder Schilder was er geen Vrijmaking geweest. Stel u voor dat er in 1924 een conflict rond ds. Buskes zou zijn uitgebroken, buiten zijn standplaats zou hoogstens het gerucht ervan vernomen zijn – meer niet. En stel dat in 1944 niet Schilder, maar alleen prof. Greijdanus zou zijn afgezet – geen kerkenraad zou er het kerkverband om verlaten hebben, en Greijdanus zelf trouwens ook niet.

Maar de generale synode pakte juist Geelkerken en Schilder aan. De synode deed dat – om het met een uitdrukking van een synodelid uit 1944 te zeggen – onder het motto: als we de kop van de lintworm maar eenmaal te pakken hebben, sterft de rest vanzelf wel af. De afzettingen van Geelkerken en Schilder zijn een vorm van crisisbeheersing geweest. Door tijdig de leider uit te schakelen hoopte men dat de beweging die zij vertegenwoordigden dood zou bloeden. Het werkte: In 1926 verlieten in Geelkerkens spoor 4.000 leden de Gereformeerde Kerken, minder dan 1 procent – absoluut en relatief gezien zijn er nauwelijks kleinere gereformeerde kerkscheuringen geweest. vu-hoogleraar Valentijn Hepp sprak eind 1926 met recht en reden van een ‘operatie welke uiterst pijnlijk was, maar die genezing bracht’.

De afzetting van Geelkerken was niet het enige middel dat de Gereformeerde Kerken in 1926 resteerde, nee, het was een middel dat bewust gekozen werd uit andere middelen vanwege zijn vermeende effectiviteit. Dat de inhoud van het geschil eigenlijk te ingewikkeld was om uit te leggen, zoals onder anderen Jan Ridderbos verzuchtte, werd op de koop toe genomen: de kans om de kop van de lintworm te scheiden deed zich nu eenmaal niet elke dag voor en daarom riep men zelfs een buitengewone synode bijeen.

Het uitsluiten van de hoofdfiguur door een centrale instantie was in 1926 de effectieve methode gebleken bij deviant gedrag van een groep: standpunten als van Geelkerken werden na 1926 niet meer vernomen binnen de Gereformeerde

Kerken: òf men sloot zich aan bij Geelkerken, òf men hield wijselijk zijn mond. Voorwaarde voor zulk crisisbeheer was wel dat zo'n leidende figuur voorhanden was. In het geval van bevindelijke of evangelische afwijkingen binnen de Gereformeerde Kerken, ontbrak zo'n figuur en moest de bestrijding noodgedwongen worden overgelaten aan het per definitie niet beheersbare publieke debat. Niet voor niets is de bestrijding van de beweging rond Schilder vanaf 1936 van het publieke debat naar het centraal niveau overgebracht.

Van de kwestie-Geelkerken had men twee dingen geleerd: 1. neem voor lief dat het conflict niet loopt over de hoofdzaak, zolang het conflict maar op centraal niveau wordt beslecht en om 1 persoon gaat. Voor de beeldvorming is cruciaal dat het proces draait om een individu tegenover het systeem. Nog nooit heeft een predikant of theoloog het gewonnen van een synode, hij speelde hoogstens quitte en was binnen de kerkgemeenschap voor het leven gebrandmerkt. En het tweede ding dat men in 1926 had geleerd was: gun de tegenstander geen tijd, maar handel snel.

Het is duidelijk dat het succes van de synodale ingreep bij Geelkerken een doorslaggevende rol heeft gespeeld bij de keuze van de middelen om vijftien jaar later effectief op te treden tegen een nieuwe leider van een afwijkende beweging, Klaas Schilder. Geen 1944 zonder 1926. Wij zijn geneigd om Geelkerken en Schilder als aanvoerders van twee tegengestelde theologische bewegingen te zien, maar zo zag men dat omstreeks 1940 niet. Geelkerkens en Schilders opvattingen werden ter synode beide als modern gediskwalificeerd, en van Schilders opvattingen heette het zelfs dat ze verder gingen dan die van Geelkerken.

Zowel Geelkerken als Schilder zijn afgezet op de eerste generale synode nadat ze individueel in opspraak geraakten en in beide gevallen was sprake van afwijking van het reguliere, want te trage vergaderritme. Het kunstje van 1926 werd dus in 1944 herhaald.

Maar ditmaal pakte deze wijze van crisismanagement verkeerd uit. De 4.000 leden die Geelkerken in een jaar meekreeg, had Schilder 1 week na de Vrijmakingsvergadering van 11 augustus 1944 aan zijn zijde. Er was in 1926 vooraf geen verzet tegen de synode, in 1944 was dat er massaal, maar toch overviel de uittocht de synode. Ondanks de afwezigheid van de pers, de slechte postverbindingen en de beperkte reismogelijkheden werd de Vrijmaking een massabeweging, voor wat de oorlogsperiode betreft alleen te vergelijken met de explosieve groei van de Nederlandsche Unie. Tienduizenden kozen maand na maand Schilders zijde, zodat de vrijgemaakte groep na vier maanden reeds een omvang had van veertigduizend; eind 1945 was dit getal verdubbeld. In mei 1945 schreef Schilder dat de omvang van de vrijgemaakte kerken na enkele maanden reeds veel en veel groter was dan van de Afscheiding en de Doleantie na veel langer periode. Percentagegewijs heeft Nederland nooit een grotere kerkscheuring gekend. Dit crisisbeheer liep dus geheel uit de hand.

Geelkerken heeft zijn afzetting niet voorkomen, maar Schilder heeft haar onafwendbaar geacht. In 1926 was Schilder nog naïef geweest, maar later begreep hij hoe de machinerie toen had gewerkt en onvermijdelijk weer ging werken toen hij eenmaal in de synodale beklagdenbank zat. Het ging in 1944 niet meer om theologie, maar om macht en daarom hield Schilder net als Geelkerken voet bij stuk. Van Geelkerken waarden we dat, in het geval van Schilder hebben

we daar moeite mee. Uiteraard heeft dit waarderingsverschil te maken met hun verschil in theologische ligging, maar ook met andere zaken. Schilder kon in de slechts acht jaar die hij na zijn afzetting nog leefde, mentaal niet meer loskomen van het vonnis dat over hem was gevelde. Zijn positie was ook veel te sterk om de oppositie zo maar op te geven: hij had tien procent van de gereformeerden aan zijn zijde. Zijn aanhoudende aanklacht tegen zijn afzetting ging de keel uithangen. Geelkerken kreeg meer tijd van leven en sloeg andere wegen in. Bovendien was zijn machtsbasis veel te smal om een vuist te maken.

Het moeilijkste punt inzake de Vrijmaking is momenteel echter niet de sympathie of antipathie voor Schilder, of het al dan niet erkennen van de machinaties van de synode, maar dat is de oorlog. Er gaat geen lezing van mij over met Schilder of de Vrijmaking gerelateerde onderwerpen voorbij, of ik krijg de vraag voorgelegd hoe het toch kon dat de Vrijmaking midden in de oorlog plaats vond. Eigenlijk moet zo'n vraag aan de synodale partij gesteld worden, want het ontstaan van het HV en van de vrijgemaakte kerken is een ijzeren gevolg van de afzettingen. Zij waren afgezet, omdat zij de kop van een lintworm waren. Geen kerkgenootschap oprichten was daarom geen optie. Zelfs Geelkerken, die anders dan Schilder van zijn eigen kapitaal had kunnen leven, en die anders dan Schilder veel meer open stond voor andere kerkgenootschappen, stichtte een nieuw en eigen kerkverband. Bij Schilder lag het stichten van een eigen kerkverband bovendien in het verlengde van zijn dynamische kerkvisie: wat leeft scheurt, God slaat met de kerk steeds nieuwe wegen in.

Wat Schilder deed was kortom zo logisch als wat. Dat neemt niet weg dat de massaliteit van de Vrijmaking een raadsel is. Schilder had daar in zijn eentje, zonder weekblad en zonder treinverkeer, weinig aandeel aan. Zeker, hij fietste de halve winter door het Groninger land om de Vrijmaking te bevorderen, maar dat leverde in een paar plaatsen tientallen of misschien een paar honderd vrijgemaakten op, een aantal kortom, dat beter past bij het HV dan bij de Vrijmaking. Het grootste deel van de tienduizenden die zich in 1944 vrijgemaakten deden dat zonder Schilders bemoeienis – er was geen regie en de uitstroom viel dan ook na drie maanden stil. En voor zover de Vrijmaking in de oorlog plaats vond, was het in de tijd van *Dolle Dinsdag* en *Operatie Market Garden*, de tijd van de chaos en anarchie in Nederland, en ook van de hongerwinter: vrijmakingen in het westen van het land waren toen zeldzaam. De Vrijmaking als beweging is vooral een naoorlogse zaak.

De Gereformeerde Kerken liet na dit ongeluk het afzetten na, maar Schilders leerlingen scheurden in 1967 opnieuw en versterkten daarmee het beeld van Schilder als scheurmaker. Geelkerken had geeneens leerlingen, maar kreeg wel een positief imago – al weten we nog niet wat de biografie van Aalders met hem doet. Maar het lijkt er op dat voor de beeldvorming de nageschiedenis van een kerkscheuring nog belangrijker is dan de voorgeschiedenis. PR blijkt ook inzake kerkscheuringen van doorslaggevende betekenis, althans, totdat er een historicus opstaat die feit van fictie scheidt.